

ਨਵ-ਜਾਗਰਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ

ਬਿਮਲੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤਾ*

ਨਵ-ਜਾਗਰਣ ਕਾਲ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।¹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵ-ਜਾਗਰਣ ਕਾਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਲਾਤੀਨੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਵੀ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਟਲੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁੰਝਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਟਲੀ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਕੋਲੋ ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਵੀ ਨਵ-ਜਾਗਰਣ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਲੀਅਮ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ ਵੇਨਿਸ’, ‘ਰੋਮੀਓ ਜੂਲੀਅਟ’, ‘ਹੈਮਲੇਟ’, ‘ਮੈਕਾਲਬ’ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਨਵ-ਜਾਗਰਣ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੁਗ ਪਲਟਾਊ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਸੰਕਾਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ।’’²

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਦਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੈਰ ਧਰੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ‘ਚ ਇਸਦੇ ਹਾਕਮ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਅਰਥਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਆਪਣੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਗ ਦੇ ਪਰਪੱਕ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ, ਅਰਥਾਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕ ਸਾਮਰਾਜੀ ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਖਲ ਕਾਰਣ ਵਾਪਰਿਆ।³

* ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕਮਲਾ ਲੋਹਟੀਆ ਐਸ.ਡੀ.ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

27 ਜੂਨ, 1839 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਠੀਕ ਦਸ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ 29 ਮਾਰਚ, 1849 ਈ. ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਦਸੰਬਰ 1846 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭੈਰੋਵਾਲ ਵਿਖੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਲਿਗ ਹੋਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੇਈਮਾਨੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਲਿਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਰ ਜੌਹਨ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ 500/- ਰੁਪਏ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ। ਉਧਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। 1873 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੇ 1854 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਆਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਣ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਫੈਲਾਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। 1901 ਈ. ਤੱਕ ਈਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 71854 ਸੀ।⁴

1835 ਈ. ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਖੇ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੈਸ ਬਾਈਟੇਰੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਮਗਰੋਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਮਾਲਵੇ ਤੋਂ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ। ਪਾਦਰੀ ਜਾਹਨ ਨਿਊਟਨ ਤੇ ਪਾਦਰੀ ਫਾਰ ਮੈਨ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1853 ਈ. ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਬਣਾਏ ਜਾਣਾ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਦਮਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਈਸਾਈਅਤ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਵੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਈਸਾਈ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ‘ਅਛੂਤਾਂ’ ਲਈ ਈਸਾਈ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦਰ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਅਮੀਰ ਜੱਟਾਂ, ਖ਼ਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਥਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਨ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਆਇਆ ਸਿੰਘ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਦਰਦਵੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪਾਣੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਜਾਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਟਕਿਆਂ ਨੇ ਕੌਮੀ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖੀ-ਸ਼੍ਰੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਤੂਬਰ 1873 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਾ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਧਾਰ ਸਭਾ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ- ਨਾਮਧਾਰੀ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੁਸਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ (ਅਕਤੂਬਰ 1) ਦੁਪਿਹਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਵਜੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਜਾਰੀ, ਮਹੰਤ, ਗਿਆਨੀ, ਗ੍ਰੰਥੀ, ਉਦਾਸੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਜਿਵੇਂ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਰੂਹੇ-ਰਵਾਂ ਸਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਸ. ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ, ਗਿਆਨੀਆਂ, ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਕੰਵਰ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਇਸ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੌ ਦੇ ਲੱਗਭੱਗ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ।

1879 ਈ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਂ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ, ਸਰ ਰਾਬਰਟ ਐਮਰਟਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਲੀਡਰ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੱਦਾ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮਨਮੱਤ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਅਖੀਰ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਗੱਦਾ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰਲ-ਗੱਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿੱਖੀ

ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਰਹੇ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਗਾਇਕ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ-ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਮੜੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ।

ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਤੇ ਹੋਰ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਕਈ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਹੜੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਐਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਛਾਪੇ ਗਏ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹੀ ਮੈਕਾਲਫ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਛੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕੰਮ ਇੰਨਾਂ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਓਨਾਂ ਚਿਰ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਵੱਡੀ-ਖੋਰ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੁਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਛੁਡਾ ਸਕੀ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

“ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣੋਂ ਰੋਕ ਪਾਈ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਰਕੇ ਬਦਲਾ ਵੀ ਲਿਆ। ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ। ਸਹਿਜਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ।⁵

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਅਨਾਥਾਂ ਲਈ ਆਸ਼ਰਮ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਖਾਲਸਾ ਅਨਾਥ ਆਸ਼ਰਮ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਵਾਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਖੁੱਲ੍ਹਵਾਏ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ

ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਕਈ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਨੀਂਹ 5 ਮਾਰਚ, 1892 ਈ. ਨੂੰ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਲਾਇਲ ਨੇ ਰੱਖੀ ਅਤੇ 1899 ਈ. ਤੱਕ ਇਹ ਡਿਗਰੀ ਕਾਲਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੁਢਾਪਾ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ। 1877 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚਾਲੂ ਕਰਵਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦਰਜਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਰਪਨ, ਦੁਖ ਨਿਵਾਰਨ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇੰਝ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਬੋਲੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਬਣ ਗਈ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਲਾਏ। ਇਸ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਛਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਤੋਂ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਤੇ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ 'ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 1894 ਈ. ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਅਨੇਕ-ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਸਨ।

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖਿਲਾਫ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹਮਾਇਤੀ ਵੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਡੱਟ ਗਏ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਲਾਹਮੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ

ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ‘ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ’ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਝੂਠੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਮੈਕਾਲਫ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ‘ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ’ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਕਾਲਫ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਦਦ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਚੌਥਾਈ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ।

ਨਵ-ਜਾਗਰਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਚੰਗੇਰੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨਵ-ਜਾਗਰਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰੂ ਤਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਲਾਮਬੱਧ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

¹ "The term Renaissance is widely understood to denote a new age in the history of western civilization of the end of Middle Ages" Enclopaedia Britannica (Chicago, 1977) Vol, 15 p-660.

² Humanism implies a declining in the binding power of religion in thought and action and hence opposition to mediwal theology, philosophy, art and letters aided by the cultiwation of the pagan aspects of Greek and Roman life that hand been ignored in the middle ages". Heary S Lucas, A short History of Civilisation, p-59

³ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986, ਪੰਨਾ-61

⁴ Prof. Teja Singh, The Singh Sabha Movement, Ganda Singh (ed.) p-32.

⁵ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ, (1469-1988), ਪੰਨਾ-305